

УДК 159.952 «71»: 373.3

*Іван Тітов,
м. Полтава*

КРИТЕРІЇ ТА ФУНКЦІЇ ТВОРЧОЇ УЯВИ МОЛОДШОГО ШКОЛЯРА

У статті представлені результати дослідження творчої уяви молодших школярів. Описані критерії і функції продуктивних імажинативних процесів у навчальній діяльності дітей молодшого шкільного віку.

***Ключові слова:** творча уява, метафоричність, розробленість, індивідуалізованість образу, критерії і функції творчої уяви.*

Одна з найперспективніших для розвитку психології творчості, педагогічної та вікової психології дослідницьких сфер, яка має яскраво виражений проблемний характер та вимагає ґрунтовних теоретико-експериментальних досліджень, стосується

особистості учня молодшого шкільного віку в аспекті його реальних творчих потенцій у сфері провідної діяльності цього вікового періоду – навчання. Адже успішність засвоєння молодшим школярем тих чи інших знань багато в чому визначається його здатністю до творчого перетворення, комбінування, смислового означення різних компонентів навчального матеріалу, що насамперед пов'язано із функціонуванням його творчої уяви (Л. Балацька, В. Давидов, Г. Костюк, В. Кудрявцев, Е. Телегіна, Л. Шрагіна та ін.). З огляду на це вивчення критеріїв і функціональних механізмів творчої уяви не лише конкретизуватиме чисельні тлумачення самого цього феномену, але й вкаже на можливі орієнтири для розвитку в учнів здатності продуктивно уявляти.

Основна мета нашого дослідження полягала у визначенні критеріїв та функцій творчої уяви молодших школярів у навчальній діяльності. Для її досягнення ставились такі завдання: 1) експлікувати сукупність змістовних властивостей творчої уяви молодших школярів; 2) проаналізувати її специфічні критерії; 3) осмислити функціональну роль творчої уяви в процесі розгортання навчально-пізнавальної активності учнів.

З позицій суб'єктно-діяльнісної парадигми (С. Рубінштейн, А. Брушлинський), індивід як унікальний і неповторний суб'єкт у своїй діяльності (в тому числі й навчальній) завжди виступає як суб'єкт творчості. Остання нерозривно пов'язана з уявою (проте, звичайно, не зводиться лише до неї), яка у будь-якого індивіда хоча б мінімальною мірою є перетворювальною, продуктивною, самостійною (А. Брушлинський, Л. Коршунова, С. Рубінштейн). Рефлексивна за своєю істотною характеристикою творча уява розглядається як процес внутрішньої активності суб'єкта зі створення на основі симультанного синтезу даних сприймання та пам'яті при провідній ролі мислення нових образів, пов'язаних із випереджальним відображенням дійсності.

Період відвідування початкової школи, на думку деяких психологів, характеризується активізацією функції продуктивної уяви та сприяє її подальшому розвитку. Основним напрямком у розвитку дитячої уяви у цей віковий період є її перехід до все більш правильного і повного відображення дійсності на основі відповідних знань. Психологічною основою формування творчої уяви молодшого школяра є такі види навчальної діяльності, які

вимагають оперування просторовими й іншими образами, перетворення, трансформування їх, створення нових комбінацій (Г. Костюк). Вивчення учнями навчальних дисциплін гуманітарного та природничого циклів, розв'язання математичних задач, виконання трудових операцій на уроках праці, формування здатності розуміти малюнок чи музичний твір у її цілісності та особливостях будови на уроках малювання та музики є продуктивними методами виховання творчої уяви (І. Страхов).

Аналіз психологічної літератури вказав на фрагментарність та суперечливість існуючих точок зору щодо сукупності ознак (критеріїв), на основі яких відбувається оцінка уяви як творчої. Так, високий рівень розвитку уяви дитини пов'язується з можливістю спостерігати образи, що створюються, «мовби збоку» (І. Розет), варіативністю продуктів цієї психічної функції (О. Дяченко), здатністю продукувати нові, оригінальні образи та їхні комбінації (С. Рубінштейн), легкістю асоціювання, (Е. Пармон), ступенем гнучкості, швидкості імажинативного процесу, деталізації створеного образу, його емоційною забарвленістю (Дж. Гілфорд, Е. Торренс). Проте, єдиної, цілісної систематизації ознак творчої уяви так і не було запропоновано. Те ж саме стосується й функцій творчої уяви: узагальнення даних різних авторів, на жаль, не дозволяє цілісно схарактеризувати специфіку функцій творчої уяви в дітей молодшого шкільного віку. В зв'язку з цим постає проблема виокремлення та опису основних функцій і критеріїв, у яких конкретизується психологічна сутність продуктивної уяви молодшого школяра.

Здійснений аналіз дозволив специфікувати творчу (продуктивну) уяву як психічний процес довільного створення суб'єктом образів, які мають ознаку новизни по відношенню до вихідного матеріалу (даних сприймання та пам'яті); орієнтують його творчу діяльність; втілюються в об'єктивно або суб'єктивно значущих продуктах. Її основними критеріями, насамперед, є *метафоричність, розробленість та індивідуалізованість образу уяви* [18].

Конкретизуючи психологічний зміст виділених критеріїв творчої уяви, слід підкреслити, що метафоричність творчої уяви характеризується тим, наскільки суб'єкт в уяві знімає явні або латентні обмеження, розширюючи тим самим можливість вільно оперувати образами, комбінувати їх елементи, а також відображає

результат цього комбінування [15; 19; 20]. Тут важливу роль відіграє сформованість, гнучкість і варіабельність операційного апарату творчої уяви, високий ступінь оволодіння засобами створення нових образів, а саме: поєднання різних, у повсякденному житті не поєднаних якостей, частин; перенесення одних функцій предмета на інші предмети; «здатність відображувати дійсність шляхом осмислення предметів та явищ однієї категорії в термінах предметів та явищ іншої категорії» [16, с. 5]. Проте це не означає, що метафоричні образи є хаотичним нагромодженням різних, не пов'язаних між собою елементів. Навпаки, створюючи такий образ, суб'єкт спирається на якості реальних об'єктів та певні закономірні зв'язки між ними, активно перетворює їх, формує на цій основі нові образи, які відображають те, що реально існує, або можливе за певних умов [5; 6]. Більше того, ці образи «тим плодотворніші і цінніші, чим більшою мірою перетворюючи дійсність, відхиляючись від неї, при цьому все ж ураховують її суттєві сторони та найбільш значущі риси» [13, с. 297]. Такий реалізм творчої уяви, предметна віднесеність її образу, набування ним якісної визначеності, об'єктивності, в цьому ми згоджуємося з В.Т. Кудрявцевим, забезпечується смисловим конституюванням, об'єднанням певним сенсом скомбінованих в образі уяви елементів досвіду, здатністю «до образно-смислового відтворення універсальних принципів будови і розвитку речей» [9, с. 64].

Говорячи про об'єктивність образів продуктивної уяви, не можна не згадати відому статтю С. Рубінштейна, в якій підкреслюється, що критерієм об'єктивності будь-якого творчого продукту є його внутрішня завершеність, «замикання в завершене самотійне ціле» [14, с. 92]. У забезпеченні такої завершеності продукту творчої уяви важливу роль відіграють процеси, спрямовані на формування цілісності та структурної адекватності компонентів нового образу, подолання його недоліків, адекватну деталізацію та забезпечення інформативності відповідно до замислу. Будь-яка суттєва деталь, штрих, варіація, несподіваність ракурсу зумовлює більш глибоке проникнення в об'єкт, розширення знання про нього. Саме в цьому полягає розробленість образу уяви.

Сукупність показників метафоричності та розробленості обумовлює індивідуалізованість образу, що пов'язана з прагненням

суб'єкта виявити свою індивідуальність, створити «свій неповторний образ».

Основними функціями творчої уяви, які актуалізуються в процесі виокремлення суб'єктом учбової діяльності пізнавального об'єкту та творчого його перетворення, є *сміслоутворювальна; цілеутворювальна, моделююча, перетворювально-евристична та регуляторна функції* [18].

Описані Д. Леонт'євим три класи смислодинамічних процесів – смислоутворення, смислоусвідомлення та смислобудування – в якості свого інтимно-психологічного механізму передбачають активну роботу продуктивної уяви, яка розкриває (породжує) сенс предметів щодо цілісних ситуацій життєдіяльності молодшого школяра, зумовлюючи розширення смислової основи навчальної діяльності, виникнення спрямованості на самозміну в ній, становлення пізнавальної мотивації. «Істинний механізм уяви, – підкреслює В. Кудрявцев, – це смислоутворення, яке забезпечує саму можливість перетворення, пізнання та переживання реальності оточуючого світу та власного «Я». Своєю чергою, сенс, що породжується уявою, надає (відтворює) форму цілісності певної сукупності людських значень, які до цього були розрізненими для суб'єкта» [8, с. 60]. Крім цього, творча уява молодшого школяра забезпечує рух по вектору від сенсу до значення, являючи собою джерело змістовного оволодіння останнім [9]. Така образно-смислова інтеграція дитини у соціокультурне ціле є за своєю сутністю вирішенням завдання на сенс [10], добудовою смислових полів культури, реалізацією тих невиявлених можливостей, які латентно знаходяться у ній. «Перед дитиною – суб'єктом культурозасвоєння постає непросте завдання: не порушуючи нормативного, закріпленого суспільною практикою значення предмета, вийти за рамки цього значення. Крім цього шлях виходу за нормативні рамки вона повинна знайти всередині самих цих рамок. Це парадоксальне завдання покликана вирішувати в різних видах діяльності дитини її творча уява» [8, с. 62]. Отже, функція смислоутворення забезпечує породження (наприклад, шляхом актуалізації в образах творчої уяви індивідуального та культурного досвіду) сенсу предметів по відношенню до цілісних ситуацій життєдіяльності молодшого школяра, зумовлюючи розширення смислової основи учбової діяльності, виникнення спрямованості на самозміни в ній, становлення пізнавальної мотивації.

Цілеутворювальна функція продуктивної уяви проявляється в процесах цілепокладання (шляхом встановлення внутрішнього смислового зв'язку нових цілей учбової діяльності з мотиваційно-ціннісною сферою особистості дитини, із значущими для неї відношеннями, її досвідом), яке є початковою ланкою довільної регуляції молодшим школярем власної психічної активності. Специфікою цілепокладання, в якій виявляється творча природа уяви, є ідеальне передбачення в свідомості суб'єкта тенденцій розвитку об'єкта пізнання, тобто перетворення однієї форми буття (теперішнього) в іншу (майбутнє) [7].

З функцією цілеутворення тісно пов'язані *моделююча* та *перетворювально-евристична функції творчої уяви*.

Функція моделювання виявляється в осмисленому створенні в контексті організації спільних з вчителем та однолітками учбових дій образів (моделей) предметного матеріалу, змістом яких виступає суперечлива єдність загального та одиничного, необхідного та випадкового. «Уява, – зазначає В. Давидов, – забезпечує мовби замикання абстрактного знання на частковий факт, загального на одиничне, що призводить до розв'язання тієї чи іншої задачі, яке не досягається суто абстрактними мисленнєвими операціями. У полі уяви одиничний факт представлений у такому ракурсі, в якому починає виступати його загальний характер. Уява дозволяє побачити індивідуальність факту в світлі загального...» [4, с. 127]. Тут уява, за словами О. Сапогової, «створює... «зону найближчого розвитку» мислення» [16, с. 46], проявляючись у вигляді «передчуття думки в образно-смісловій формі» [8, с. 58]. Такий осмислений синтез в єдиний цілий образ різнорідних компонентів об'єкта (ситуації, предметного матеріалу) здійснюється шляхом «схоплення» та «утримання» цілого раніше за його частин [6], внаслідок чого створюється можливість для його подальшого перетворення, аналізу, деталізації тощо.

Перетворювально-евристична функція полягає у включенні об'єкта пізнання в нові діяльнісні контексти, в різнопланових і багаторазових його перетвореннях (створенні нових поєднань і комбінацій), що призводить до відкриття нових, істотних властивостей дійсності. Значну роль під час реалізації цих функцій відіграють інтелектуальні операції абстрагування, узагальнення, аналізу та синтезу, що виявляються в аглютинації, акцентуванні,

типізації, схематизації, набуваючи в процесах уяви якісно своєрідних рис [11; 12; 19].

Регулююча функція творчої уяви проявляється у вигляді здатності дитини молодшого шкільного віку здійснити «інтегральний» погляд на себе, побачити «очами узагальненого іншого» (Дж. Мід [2]) те, що вона робить [3]. Таке засноване на роботі творчої уяви рефлексивне оцінювання дитиною себе та своєї діяльності дозволяє їй, орієнтуючись на ідеальну представленість у рефлексивному полі позицій інших людей, «змінювати замисли власних дій, контролювати власні наміри, бажання та почуття, формулювати висловлювання, які відповідають конкретній ситуації» [4, с. 73]. Саме завдяки діалогічній за своєю сутністю орієнтації на уявного іншого молодший школяр набуває можливості визначити межу знання і незнання, уміння та невміння, включитись, ураховуючи позицію партнера, до освоєння нових навчальних дій, що є визначальним аспектом оформлення та закріплення досвіду його суб'єктної участі в навчальній діяльності. Таке рефлексивне оцінювання дитиною себе та власної діяльності, дозволяє їй, орієнтуючись на ідеальну представленість у рефлексивному полі позицій інших людей, «змінювати замисли власних дій, контролювати власні наміри, бажання та почуття, формулювати висловлювання, які відповідають конкретній ситуації» [1, с. 73].

Здійснений аналіз проблеми функціонування творчої уяви в процесі реалізації молодшим школярем навчальної діяльності дозволяє сформулювати такі висновки.

Розгляд творчої уяви як психічного пізнавального процесу довільного створення суб'єктом образів, які мають ознаку новизни по відношенню до даних сприймання та пам'яті; орієнтують його творчу діяльність; втілюються в об'єктивно або суб'єктивно значущих продуктах, дозволив виокремити такі її критерії:

1) метафоричність образу, яка характеризується тим, наскільки суб'єкт в уяві знімає явні або латентні обмеження, розширюючи тим самим можливість вільно оперувати образами, комбінувати їхні елементи, а також відображає результат цього комбінування – образи, в яких збережений смисловий зв'язок із реальністю; 2) розробленість образу – завершеність продукту творчої уяви, у реалізації якої важливу роль відіграють процеси, спрямовані на формування цілісності та структурної адекватності

компонентів нового образу, подолання його недоліків, адекватну деталізацію та забезпечення інформативності відповідно до замислу; 3) індивідуалізованість образу, яка обумовлюється сукупністю показників метафоричності та розробленості.

На основі виділених критеріїв творчого потенціалу уяви виокремлюються її продуктивні функції. Виявлено, що продуктивні імажинативні процеси молодших школярів:

1) забезпечують набуття пізнавальною мотивацією самозміни особистісного сенсу, зумовлюючи самостійну постановку нових цілей у навчальній діяльності (функція смисло- та цілеутворення); 2) беруть участь у моделюванні та наступному продуктивному перетворенні образного змісту проблемної ситуації (моделююча та перетворювально-евристична функція); 3) уможливають рефлексивну регуляцію (контроль, оцінка, корекція) учнем власних дій та вчинків, що зумовлює конструктивну спрямованість навчальної діяльності (регулююча функція).

Перспективи подальших розвідок у даному напрямку полягають насамперед у розробці та апробації психодіагностичного інструментарію, спрямованого на отримання даних про особливості розвитку творчої уяви в дітей молодшого шкільного віку.

Література:

1. *Абульханова-Славская К.А.* Диалектика человеческой жизни / К.А. Абульханова-Славская. – М.: Мысль, 1977. – 224 с.
2. *Андреева Г.М.* Социальная психология: учебник [для факультетов психологии университетов] / Г.М. Андреева. – М.: Изд-во МГУ, 1980. – 415 с.
3. *Давыдов В.В.* Проблемы развивающего обучения: опыт теоретического и экспериментального исследования / В.В. Давыдов. – М.: Педагогика, 1986. – 240 с.
4. *Давыдов В.В.* Теория развивающего обучения / В.В. Давыдов. – М.: ИНТОР, 1996. – 544 с.
5. *Ильенков Э.В.* О воображении // Народное образование / Э.В. Ильенков. – 1967. – №3. – С. 37-42.
6. *Ильенков Э.В.* Философия и культура / Э.В. Ильенков. – М.: Политиздат, 1991. – 464 с.
7. *Коршунова Л.С.* Воображение и рациональность / Л.С. Коршунова, Б.И. Пружинин. – М.: Изд-во МГУ, 1989. – 182 с.
8. *Кудрявцев В.Т.* Воображение ребёнка: природа и развитие (статья первая) // Психологический журнал / В.Т. Кудрявцев. – 2001. – Т.22. – №6. – С. 64-76.
9. *Кудрявцев В.Т.* Преемственность ступеней развивающего образования: замысел В.В. Давыдова // Вопросы психологии / В.Т. Кудрявцев. – 1998. – №5. – С. 59-68.
10. *Леонтьев А.Н.* Деятельность. Сознание. Личность // Избранные

- психологические произведения: В 2-х томах / А.Н. Леонтьев; [Под ред. В.В. Давыдова, В.П. Зинченко, А.А. Леонтьева, А.В. Петровского]. – М.: Педагогика, 1983. – Т.2. – С. 94-231.
11. *Психология*. Словарь / [Под ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского]. – М.: Просвещение, 1990. – 536 с.
 12. *Рождественская Н.В.* Психология художественного творчества: учебное пособие / Н.В. Рождественская. – СПб: Языковой центр, 1995. – 272 с.
 13. *Рубинштейн С.Л.* Основы общей психологии / С.Л. Рубинштейн. – СПб.: Питер, 2001. – 720 с.
 14. *Рубинштейн С.Л.* Принцип творческой самодеятельности // Вопросы философии / С.Л. Рубинштейн. – 1989. – №4. – С. 89-95.
 15. *Сапогова Е.Е.* Вниз по кроличьей норе: метафора и нонсенс в детском воображении // Вопросы психологии / Е.Е. Сапогова. – 1996. – №2. – С. 5-13.
 16. *Сапогова Е.Е.* Соотнесение частей и целого как один из возможных механизмов детского воображения // Вопросы психологии / Е.Е. Сапогова. – 1990. – №6. – С. 45-53.
 17. *Телегина Э.Д.* Когнитивно-личностные конструкты развития творческого мышления младших школьников // Мир психологии / Э.Д. Телегина, В.В. Гагай. – 2003. – №2. – С. 233-245.
 18. *Тітов І.Г.* Розвиток творчої уяви молодших школярів як компонент становлення їхньої суб'єктності: Автореф. дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / І.Г. Тітов. – К., 2007. – 20 с.
 19. *Шрагина Л.И.* Конструирование метафор в контексте психологии способностей // Психологический журнал / Л.И. Шрагина. – 1999. – Т. 20. – №1. – С. 78-85.
 20. *Шрагина Л.И.* Процесс конструирования метафоры как объект психологического исследования // Психологический журнал / Л.И. Шрагина. – 1997. – Т. 18. – №6. – С. 121-128.

Иван Титов

КРИТЕРИИ И ФУНКЦИИ ТВОРЧЕСКОГО ВОООБРАЖЕНИЯ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНИКА

В статье представлены результаты исследования творческого воображения младших школьников. Описаны критерии и функции продуктивных имагинативных процессов в учебной деятельности детей младшего школьного возраста.

Ключевые слова: творческое воображение, метафоричность, разработанность, индивидуализированность образа, критерии и функции творческого воображения.

Ivan Titov

CRITERIA AND FUNCTIONS OF JUNIOR SCHOOLCHILDREN'S CREATIVE IMAGINATION

The paper presents the results of a study of creative imagination of junior schoolchildren. The criterion and functions of the productive imaginative process in junior schoolchildren's learning activity are presented.

Key words: creative imagination, metaphorical, elaborated, individualized image, criteria functions of the creative imagination.